

Belovári Anita

A népművelés célközönsége – agrárnépesség a két világháború között Somogyban

1919-ben iránymutató cikk jelent meg a Néptanítók Lapjában – „A falu s a magyar nemzeti élet”¹ címmel –, amely témaválasztásával és tartalmával egyaránt előre jelezte az elkövetkező évek felnőttoktatásának uralkodó irányvonalát a megcélzott társadalmi réteget illetően. „A szabad tanítás szervezésében elsőrendű kérdés az, hogy a szabad oktatásba kik vonandók be? Nálunk a népszerű tudományos előadásokat eddig nagyjából a középosztály számára rendezték. Csak újabban tért át a felnőttek oktatása a széles néprétegek, különösen a munkások képzésére... A szabad tanítás tevékenységének súlypontját tehát a kisebb műveltségű néprétegek, főként pedig a munkásság képzésére kell helyeznünk.”² Az idézet a Szabadtanítási Kongresszus Naplójából való, 1907-ből, és egyértelműen utal rá, hogy a háború előtt a szabadoktatás elsősorban a városi lakosság képzésére irányult.

A felnőttképzés eljövendő új bázisának tekintett falusi népesség középpontba helyezése a Néptanítók Lapjában – amely ekkor már évtizedek óta volt a pedagógustársadalom iránymutató sajtóterméke – tehát már 1919-ben kétséget kizáróan megtörtént. A szerző már a második bekezdésben rátért a határozott vadrá: „*Elhanyagoltuk a falut... megfélemlítettük, hogy a magyar életnek igaz mivolta, értelme s célja a földben s a faluban van. Az igazi magyarság színe-java, számbeli többsége falulakó s a falu szellemi környezetéhez tartozik.*”³ A romlatlan falu és a „bukott” város szembeállítását gombolyítja tovább a gondolatmenet fonálát. A „művelt Nyugat” utánzása, a városok előtérbe helyezése a mezőgazdasági jellegű Magyarországon alapvető hiba volt – érvelt a szerző. Az ipari jellegű „Nyugat” helyesen járt el a városi fejlődés elősegítésével, a mi utunk azonban más kellett volna, hogy legyen. Helytelen és végzetes tévedés lenne a „falut” továbbra is háttérbe szorítani. „*Minél jobban szépítettük, ékesítettük és hizlaltuk a várost, annál gondozatlanabb, árva maradt a falu a magyarság többségének lakóhelye.*”⁴ Az elhanyagolt „falut” gyermekei a rossz életkörülmények elől a városba menekültek, amely csak megmértelyezte, gyengítette őket. „*A város családok lidércfénynek bizonyult... a városi élet nem a mi elemünk. A városban hátramaradtunk az idegen eredetű tősgyökeres városi polgárság s a szintén városias természetű zsidóság életversenyében.*”⁵ Az idegenek és a zsidók mellett az urbánus közeg még a munkásosztálynak kedvezett, amely „*harcos katonájává lett a kommunista uralomnak.*”⁶ A Tanácsköztársaság okozta friss sokk után a hangvétel még radikálisabb, mint a korszak későbbi publicisztikájában. A városi – még közelebről megnevezve: a budapesti – proletariátus „*árulását*” a közelmúltban megtapasztalt szerző röviden és határozottan számol le a magyar társadalom minden egyes rétegével, kivéve a parasztságot. „*Arisztokráciánk gyöngye, polgárságunk szervezetlen s nemzeti szempontból már kevésbé megbízható elemei körében a háborús vagyonsodással arányban terjedt a magyar nemzeti gondolattal ellentétes... zsidó faji eszme (cionizmus), amely... egyre jobban s mélyebben erősödik majd a magyar zsidóság körében: a magyar nemzeti megújulás akadályává tévén őket... Művelt középosztályunk anyagilag, testileg és lelkileg teljesen lerongyolódott a háború alatt... ipari munkásságunk csekély számával, de nemzetietlen pártnevelésénél s a legközelebbi múltban való szereplése miatt sem nem jogosult, sem nem arravaló, hogy a nemzeti megújulás eszközlőjévé, a nemzet gerincévé legyen.*”⁷ Ezzel szemben a vidéki népességet számos erénye tette érdemessé az újonnan rátestált feladatra. A város e fatális preferációja ellenére – irányítja a lényegre az olvasó figyelmét az író – többször bebizonyosodott, a falu népe fizikailag,

erkölcsileg és gazdaságilag is méltóbb a megbecsülésünkre. Hiszen amikor védeni kellett a hazát, a „...védelemre...nem a gögös városnak vánnyadt izmu, ernyedti idegű, laza erkölcsű nép adta, hanem a szerény magyar falunak napégette, keménymunka edzett népe.”⁸ S végül a konklúzió: „Nagy jövő vár a falura: a magyar megújulásnak, az új magyar virágzásnak az ő termékeny, áldott méhéből kell fakadnia.”⁹

A falu népe természetesen – éppen a hátrányos megkülönböztetés miatt – nem lehetett abban az állapotban, hogy a fenti érvelésből következően neki jogosan járó „nemzetmentő” szerepet betöltse. Eppen ezért van szükség a népművelés hangsúlyainak a vidék felé irányuló kiterjesztésére, preferenciáinak gyökeres áthelyezésére. „De bármennyi értékes erőt rejt a falu magában, mai mivoltában: csiszolatlanul nem alkalmas e nemzeti földadatok betöltésére. Nincs ehhez való szervezetsége, elegendő tudása és műveltsége s ebből fakadó szilárd nemzeti öntudata...”¹⁰

S hogy mindez nem csupán a publicisztika túlzott retorikája, bizonyítja a legilletékesebb személy politikai állásfoglalása. Klebelsberg Kunó kultuszminiszter fogalmazta meg a következőket az 1923-as népművelési ankét megnyitóján: „Általában a szabadoktatás eddig aránytalanul sokat foglalkozott a városokkal, helyesebben elhanyagolta a falut...”¹¹

Fekete cikke, amellet, hogy rámutatott a felnőttoktatás új irányára, egyéb tanulságokkal is szolgál. Felvillantotta mindazokat a szólamokat, amelyek visszavisszaköszönnek az elkövetkező évtizedek kormányzati retorikájában, és a társadalom többségi véleményét tükröző publicisztikában. Az érvelés legfontosabb sarokkövei: a város és a falu szembeállítása, a falusi népesség realitáson messze túl mutató piederstálra állítása, a város, mint kompromittálódott társadalmi és politikai közeg háttérbe szorítása, különös tekintettel a nem eléggé „nemzeti”, idegen, zsidó és internacionalista, veszélyes baloldali eszmék által megfertőzött városi munkásrétegekre.

A falu népe kulturális szempontból nem csupán mint az urbánus műveltség ellenpólusaként volt értelmezhető, hanem saját kulturális hagyományai okán is, amelyek, noha ekkor már – köszönhetően a dualizmus idején beindult iparfejlődésnek és városiasodásnak – felbomlóban voltak, mégis éppen ekkor nyertek különös jelentőséget. A paraszti kultúra iránti érdeklődés a romantika kora óta volt jelen, tudományos szinten – mint néprajztudomány – a 19. század vége óta. A kutatókban egyre inkább tudatosult, hogy a paraszti műveltség a „felsőbb társadalmi osztályokétól sok részletben eltérő, sajátos, autonóm rendszer.”¹² Az új tudomány művelői tisztában voltak vele, hogy e rendszer jellege alapvetően különbözik a 19. század romantikus-idillikus parasztságképétől, a közvélemény jelentős része azonban még korszakunkban is ragaszkodott a túlhaladott, de kellemesen megélhető, színes „népies” elképzelésekhez. A vidéki népesség előtérbe kerülésének köszönhetően nyomatékos hangsúlyokat kapott életmódja és kultúrája is, sokszor azonban csonkolt, vagy torzított formában, mint például a népművészet által megihletett, de azt erősen meghamisító Gyöngyösbokréta mozgalomban.¹³ Nem meglepő, hogy ez a már bevált, elfogadott, sőt szeretett – lsd. a népszínművek népszerűségét – felfogás teremtett alapot a parasztság idealizálásához, a mítosz megteremtéséhez, amely szerint a romlatlan, városi hatásoktól mentes, a magyar kultúra régi dicsőségét a legtisztább formában ápoló falusi népesség lehet az ideológiai válság megoldásának kulcsa, az új utak iránymutatója. Hamis idillre épülő, soha meg nem valósuló remény volt ez: „A magyar föld szűz tevényében megmérhetetlen értékű nemzeti kincsek rejlenek, ki kell azokat bányászni, napfényre kell azoknak kerülniök, hogy mikor megragogy rajtuk a játékos napsugár, felderülő arccal, két kézzel nyúljon után a magyar, merthogy az az ő kincse, az ő lelkének eleven darabja, az ő életének drága értéke s boldogabb jövődjének biztató, ígéretes záloga!”¹⁴

Valójában azonban a sajtó, a programbeszéd, lelkesítő szózatok és javallatok felületes olvasói számára még az sem lehetett bizonyos, hogy kikről folyik a diskurzus, amikor a vidéki népet, a parasztságot, a falu népét, a föld művelőit – és még folytathatnánk a korszakban és a témában előforduló nem túl egzakt definíciókat – emlegetik. A fentebbi cikkek szerzői egyaránt emlegetnek falusi népet, avagy a falu népét. Korniss Gyula, a korszak meghatározó kultúrteoretikusa, szintén él a szimpla „falu” kifejezéssel, ugyanakkor sokkal szűkebb értelmezésben emlegeti a „kiszgazdák (parasztok) osztályát”¹⁵ is. Klebelsberg Kuno ugyanakkor szélesebb horizonton látszott mozogni: retorikájában szerepel a mezőgazdasági népesség kifejezés is, és programjában kitér a tanyák és latifundiumok kulturális problémáira is.¹⁶ Szabó Dezső éppen a kultuszminisztert támadta pamfletjében, amelyben új, etnikai színezetet adott a kérdésnek: ő hangsúlyozottan használja a „magyar” jelzőt, és fejtegetéseiben is a nacionalista jelleg dominál, amennyiben a magyar falut, magyar parasztot következetesen elválasztja a nemzetiségek agrárnépességétől.¹⁷ Balogh István, pár évtizeddel később ebben a kérdésben Bethlen István beszédeire hivatkozik, akinek „szemléletében a parasztság egyetlen tömb”, de politikai értelemben csak a nagyobb birtokú (kiszgazda) parasztsággal számolt. Szintén Balogh hívja fel a figyelmet rá, hogy a korszakban Erdei Ferenc volt az, aki elemzéseiben kísérletet tett a definícióra. Eszerint: „... a parasztság olyan eleme a társadalom szerkezetének, amely termelőmunkájával és embertermelésével vesz részt a társadalom üzemében, s ebbeli szerepében mélyen kiművelt és hagyományozó társadalmi formák tartják megkötve. Éppen ezért egy nemzeti társadalomban a parasztság mindig alul fekvő réteg, amely nem vesz részt a fölül levő rétegek nemzeti életében, illetve csak egyféléképpen vesz részt benne: termelése eredményét és emberanyagát szállítja.”¹⁸ A felsőbb rétegektől való elkülönülést nem csak társadalmi, de kulturális alapon is szemügyre vette; ugyanakkor fontos megemlíteni, hogy a parasztságon belül különíti el a kiszgazdákat („birtokos parasztságot”), a kisparasztokat, az uradalmi cselédeket, a parasztmunkásságot, a törpebirtokosokat és a kisbérlőket.¹⁹

A korszak szóhasználatában tehát nehéz elkülöníteni, hogy pontosan a társadalom melyik rétegeit tekintették parasztnak, azaz mely néposztályokat célozta meg a népművelés. Mégis mind a retorika, mind a gyakorlati működés vizsgálata alapján kijelenthető a középbirtokos – kiszgazda rétegek dominanciája, de semmiképpen sem kizárólagossága.

Somogy megye a korszakban – ahogy arról jól feldolgozott gazdaságtörténeti adatok árulkodnak – az országos átlagból messze kiemelkedően agrárjellegű térség volt. Ipari szempontból a megye a szűkebb régió belül is kifejezetten elmaradottnak számított egyetlen – nem túl erősen iparosodott városával és néhány elszórt vidéki ipartelepével. Az ipari munkásság létszáma csupán Kaposváron haladta meg a 2000 főt, Nagyatádon 1000 fő körül, Barcon párszázan képviseltették magukat az ágazatban, Marcaliban és Csurgón átlagosan 100-an, az egyéb településeken ennél jóval kisebb mértékben dolgoztak ipari területen.²⁰ Ha ugyanezt a teljes foglalkoztatottság oldaláról vizsgáljuk, még szembetűnőbb a mezőgazdasági túlsúly: az országos átlag ebben az időben az agrárnépesség arányát tekintve valamivel több mint 50% körül mozgott (1920: 55,7%, 1930: 51,8%), Somogyban ez az arány elérte a 70%-ot (1920:72,5%, 1930: 69,4%), Baranyában ugyanekkor valamennyivel az országos átlag felett (1920: 59,5%, 1930: 55,4%), Tolnában valamivel az országosan is kiemelkedő somogyi adatok körül (1920: 67,1%, 1930: 66,8%) mozogtak a számok.²¹ Ez a megoszlás önmagában igazolni látszik a feltevést, hogy a Dél-Dunántúl, és azon belül is különösen Somogy kiemelten kezelt

területként kellett, hogy megjelenjen a két világháború közötti időszak vidékorientált népművelésében, azonban a leegyszerűsített képet számos tényező árnyalja még.

Ha elfogadjuk a felvetést, hogy a korszak irányadó politikai ideológusai az öntudatot biztosító, azonban a falusi életformától való elszakadást még nem lehetővé tévő kisbirtokkal rendelkező kiscgazda réteget tekintették az új típusú kultúrpolitikával megnyerendő társadalmi bázisnak, akkor feltétlenül vizsgálnunk kell, ennek a látszólagos egybefüggő tömböt alkotó agrárnépességnek a felépítését.

Somogy azon kívül, hogy túlnyomórészt agrárgazdálkodású megye volt, tipikus képét mutatta a latifundiális meghatározottságú földbirtokmegoszlásnak. Az 1920-as földreform ellenére a korszakban továbbra is az egész országra jellemzően megmaradt az 1000 hold feletti nagybirtokok túlsúlya, amely a Dunántúlon, s ezen belül Somogyban még inkább szembeütő volt. A latifundiális földmegoszlás pedig sajátos társadalmi berendezkedést konzervált, amelyben: *„Az arisztokrácia megőrizte a tőle függő rétegek feletti közvetlen uralmát. A nagybirtok teljes személyzete (beleértve a jórészt a nemesség soraiból verbuválódott tisztikart is) a gazdatiszttól az utolsó cselédig teljes mértékben a birtok urától függött.”*²²

Számszerűleg kifejezve: az 1935-ös felmérés szerint Magyarországon 1500 1000 hold feletti birtokot tartottak számon, szemben az ellenkező póluson elhelyezkedő egy holdat sem elérő több mint 1 millió 800 ezer törpebirtokkal. Ugyanakkor a földhasználatot tekintve az 1500 nagybirtok 24,6%-ot tett ki, szemben a törpebirtokok 2%-val.²³ A két vélet között a birtoknagyságrendek széles spektruma terült el, de az uralkodó tendencián ez nem változtatott. A földterületek megdöbbentően nagy százaléka felett rendelkezett a tehetősebb középnemesség és az arisztokrácia viszonylag szűk spektrumot felölelő köre. A 24,6%-os országos átlaghoz képest a Dunántúlon a nagybirtok aránya 29,1%-ot tett ki.²⁴ Ez Somogyban – ahol az összes földterület 45%-a állt mezőgazdasági művelés alatt²⁵ – 190 birtokot jelentett, a teljes birtokszám 0,2%-t, amely viszont az országos 24,6%-os, a dunántúli 29,1%-os területi megoszlással szemben megyei szinten 38,5%-ot²⁶ tett ki, ami kétséget kizáróan bizonyítja a megyei latifundiális birtokrendszer országos arányban is kiemelkedő dominanciáját. A fennmaradó 61,5%-on 75923 törpe-, 29592 kis-, és 642 középbirtok osztozkodott²⁷, azaz a földbirtokmennyiség csekély arányát birtokolta a hatalmat gyakorlók kultúrpolitikai célkitűzéseinek is megfelelő potenciális célszemély.

A fentiekben már kitértem rá, hogy a népművelés első számú célcsoportja a retorikában sokféle elnevezéssel illetett, leegyszerűsítve kiscgazdának nevezett agrárnépesség volt. A korabeli közvélemény számára a parasztság viszonylag homogén, azonos életvitelt követő, azonos műveltségi színvonalon álló falusi közösséget jelentett. Somogy társadalmában azonban a valóban közép- vagy kisbirtokosként definiálható népesség csekély számban képviseltette magát, szemben, a latifundiális nagybirtokkal egyenes arányban nagy létszámot kitevő mezőgazdasági cselédséggel, napszamosokkal, summásokkal és kubikusokkal, akik között a megyében főként a cselédség reprezentálta magát országos átlagon felül.²⁸ Nem lehet eléggé hangsúlyozni, mennyire széles spektrumot ölel fel valójában ez, az élet minden területén, de főleg vagyoni állapotában – amely azonban meghatározta az életvitel minden szegmensét - rendkívül heterogén társadalmi csoport.

Paál László kvantitatív alapokra helyezve részletesen elemezte a korszak szociális helyzetét a megyében. 150 ezerre teszi a törpebirtokosok számát (50 kataszteri holdig terjedő birtokkal), hangsúlyozva a csoport erős rétegzettségét, illetve azt is, hogy ezt a korabeli közvélemény nem érzékelte. A homogenitást – megítélése szerint – kifelé a

falusi közösség zártsága és megközelítőleg azonos műveltségi színvonala közvetítette.²⁹ Ez a – birtokkal rendelkező réteg sem élt azonban sem hasonló életkörülmények, sem lehetőségek között, és saját köreiken belül ennek tudatában is voltak és számos jelét adták. A negatív véletlet a 10-15 holdnál kisebb földtulajdon jelentette, amely már csak szűkösen vagy egyáltalán nem tette lehetővé egy átlagos létszámú parasztszalád megélhetését. Kovács szerint régióként is változott, hogy mekkora volt az a minimum földmennyiség, amely még önellátóvá tehetett egy családot. Legközelebbiként baranyai példákat említ, 8-12 holddal.³⁰ Márpedig Somogyban a parasztbirtokok többsége nem haladta meg ezt a kritikus mértéket. Az 1920-as összesítés szerint a bérlők 75,8%-a tartozott ebbe a kategóriába – többségében 1-5 holdig terjedő területtel. 1930-ban ez a szám 76,4% volt, az 1-5 holdasok tovább növelték részarányukat. Az nagyobb birtokkal rendelkező parasztság – amely önálló megélhetést biztosító, ezáltal a megkívánt öntudatot „kitermelő” földmennyiséggel rendelkezett (10-100 holdig³¹) 1920-ban 22,7%-ot tett ki, a 10-20 holdasok dominanciájával, 1930-ban pedig – alig változó mértékben 22,4%-ot.³² Ehhez hozzájárult még a tény, hogy még a tehetősebb parasztság is ki volt téve a korszak erősen hullámzó és többnyire nem kedvező gazdasági folyamatainak. Ahogy Paál fogalmaz: „*A parasztság e hihetetlen nyomást csak úgy tudta elviselni – persze korántsem minden család, hiszen napirenden voltak az árverések a végsőkig eladósodott és fizetéképtelenné vált kis és törpebirtokokon – hogy a fogyasztást szinte a létminimum határára szorította le. Vonatkozik ez a megállapítás az ipari eszközök, lakáshasználati tárgyak, ruházati cikkek beszerzésére csakúgy, mint az étkezésre. Nem is szólva a művelődést és szórakozást biztosító kiadásokról.*”³³ Kovács árnyaltabban közelít a kérdéshez: „...*a hagyományos paraszttársadalom nem volt még fogyasztói társadalom. Kiadásaik alig voltak, és mindent, amit termeltek és nekik nem volt rá elengedhetetlenül szükségük, azt el tudták adni. Ugyanakkor létezett a visszafogott fogyasztás, a majdnem önellátás szintje, olyan alkalmakkor, ha kényszerhelyzetben voltak.*”³⁴ Ő az 1-5 hold közötti birtokokról jelenti ki kategorikusan, hogy semmiképpen nem voltak alkalmasak egy család eltartására. Ezek tulajdonosai már kénytelenek voltak napszámot, fuvaros munkát, vagy egyéb kereseti lehetőséget vállalni. Ebből következőleg a megye parasztságának nagy része nem rendelkezett a művelődési igények meggyökerezéséhez elegendő, legalább önellátást lehetővé tévő tulajdonnal, míg számolnunk kell az ellenkező vélettel is, a nagygazdáknak azon csoportjával, amely megengedhette magának és gyermekeinek a magasabb szintű oktatást, és igényeiben, öntudatában is inkább elszakadóban volt a hagyományos paraszti népességtől. A gazdagparaszti birtok már nem hagyományos parasztagazdaságként működött, inkább mezőgazdasági vállalkozásként, felhasználva a rendelkezésre álló népes munkaerőt, amely utánpótlását a nálánál mélyebben álló agrárproletár réteg állandóan biztosította. E birtokok tulajdonosai álltak a paraszti hierarchia élén. „*Az urak rétege folytatódott bennük, ezt mindenki tudta róluk, de egyúttal azt is, hogy ők nem urak.*”³⁵ Mindenesetre vagyoni helyzetük lehetővé tette, hogy eltávolodjanak a hagyományos paraszti életviteltől, és elinduljanak a polgárosodás útján. Így az első pillantásra a politikai bázisnak megfelelőnek tűnő masszív vidéki népesség szóba jöhető száma drámaian lecsökken, ahogy az a népművelési gyakorlatban meg is mutatkozott.

Mivel sem a politikai retorika, sem pedig a mindennapos gyakorlat nem zárta ki egyértelműen a birtokkal nem rendelkező, bérmunkából élő mezőgazdasági népességet, így kell egy pillantást vetnünk a földnélküli agrármunkások a megyében, a fentiekben már jelzett módon, országos szinten is hangsúlyos csoportjára.

A mezőgazdasági bérmunkások Somogy megyében legmarkánsabb csoportját a gazdasági cselédek képviselték. Őket megélhetésük a nagybirtokokhoz (esetenként

közép- és kisbirtokok is alkalmaztak ilyen típusú munkaerőt) kötötte. Jellemzően egy-egy évre szerződtek – bár a törvény szerint már egy hónapos szerződés is elegendő volt a cselédi státusz létrejöttéhez³⁶ -, javadalmazásukat részben pénzben, részben terményben kapták. Jogi helyzetüket az 1907. évi XLV., a gazda és a gazdasági cseléd közötti jogviszony szabályozásáról szóló törvény körvonalazta. Kötődésük a latifundiumhoz nem csupán jogi, hanem fizikai értelemben is erős volt, hiszen lakhatásuk családostul a nagybirtok cselédszállásain került megoldásra. A cselédség helyzete régióként, de uradalmanként is változó volt,³⁷ és nyilvánvalóan különbözött akkor is, ha kis- vagy középbirtokon vállaltak munkát. Ez esetben gyakori volt a szezonális alkalmazás és a nagybirtokénál jóval alacsonyabb bér.

Nem fest kedvező képet a latifundiumok cselédeinek életéről legismertebb krónikása, Illyés Gyula, aki maga is nagybirtokon született, még hozzá éppen Tolna megyében, Sárszentlőrincen. Művében nyilvánvalóan felismerhető ugyan a népi írók célkitűzése, felhívni a figyelmet a parasztság tarthatatlanul alacsony életnívójára, illetve nem is tudományos igényű kutatás alapozta meg a munkát, mégsem feltételezhető, hogy a valóságos állapotoktól jelentős mértékben eltérne. A Puszták népe 1936-ban jelent meg, Somogy megyéről pedig 1939-ben készült egy szociológiai szempontú elemzés,³⁸ amely többek között a cselédkérdésre is kitér. Ennek a munkának a hangvétele, helyenként nem mentes a kor paraszti világgal szembeni naivitásától, de a problémák sorra vétele tükrözi a korrekt tájékoztatás igényét. A cselédföldekről például így nyilatkozik: „...a cselédkonvenció nem képviseli ugyanazt az értéket minden cseléd számára. Az aki szorgalmasabb és ügyesebb, több értéket tud kitermelni a konvencióból.” S ha azt gondolnánk, a jószándékú általánosítás itt véget ér, érdemes szemügyre venni a folytatást: „...igen nagy szerepe van a cseléd feleségének. A szorgos, gazdálkodáshoz értő és a férjének segíteni tudó feleség mellett a gazdasági cseléd nem csak megélni, hanem gyűjteni is tud.”³⁹ Ez a felvetés egybecseng Kovács Terézia egy állításával, amely szerint a két világháború közötti paraszti világban létezett a mentalitás, amely szerint, ha elég szorgalmasak vagyunk, az predesztinál(hat)ja a felemelkedést.⁴⁰ Rímelt erre Benedek Elek mesegyűjteményének közismert darabja, a Három kívánság is, amely a balszerencsésen alakuló, és majdnem egy kolbászorral végződő tanulságos esetet a következő bölcs szavakkal zárta: „...többet a szegénység miatt nem veszekedtek, hanem dolgoztak sokat, sokat. Lett aztán ökör is, ló is, lett föld is, lett szép ház is.”⁴¹

Ahogy azt fentebb már említettem, Nádujfalvy a későbbiekben szerencsére részletesebben kitér a mindennapi realitásokra, így használható helyzetképet nyújt nekünk. A problémák közül elsőként a leghűsbavágóbb kérdést, a nem megfelelőképp szabályozott javadalmazási rendszert járja körül több oldalon keresztül, számadatokkal alátámasztva. Végző megállapítása sommás: „A készpénzjárandóság összege ma oly kicsiny, hogy az öregségi járulékok fizetése esetén a gazdasági cselédnek ugyyszólván nem marad készpénze.”⁴² A továbbiakban hozzáfűzi, hogy a természetbeni járulékok ezt a csekély fizetést nem ellensúlyozzák, mert a szükségletek kielégítése még azzal együtt sem valószínű, annál is inkább, mivel a természetbeni juttatások megállapításánál a piaci kockázatok és egyéb károsító tényezők (pl. állatok elhullása) figyelembevételére nem került sor.

Kritikusan szól a lakáshelyzetről is. Egyértelművé teszi, hogy az 1907-es törvény idevágó rendelkezéseit az azóta eltelt több mint 30 évben még mindig nem sikerült megvalósítani. „az 1907: XLV. tc. rendelkezéseinek, most már eleget kell tenni”⁴³, ennek elősegítésére hitelt javasol nyújtani a gazdáknak. A mostoha lakáskörülményeket Paál László is alátámasztja: „A lakások általában szimpla ablakúak, a szobák földesek voltak, körülöttük elképesztő egészségügyi körülmények...”⁴⁴ Az 1921-es genfi nemzetközi

munkaügyi kongresszus hatására – noha figyelemreméltó lassúsággal – a földművelésügyi miniszter egy 1928-as körrendeletben foglalkozott a cselédszállások kérdésével. A rendelettel egy időben a miniszter jelentést is kért az általános helyzet felmérésére, amely lesújtó eredménnyel zárult. A birtokosok, vagy nevükben az OMGE a továbbiakban sem szívesen tettek eleget a rájuk mért kötelezettségeknek, ahogy azt az 1930-as szállásrendeletre adott reakciójukból is látszik, amelynek elnapolását kérték a fennálló gazdasági helyzetre tekintettel.⁴⁵

Nádújfalvy érinti a lehetséges népjóléti intézkedéseket, mint például a családi pótlék és a kötelező betegségi biztosítás. Mindkettőt csupán erősen feltételes módban tárgyalja.

Súlyos probléma taglalására tér rá a következő bekezdésekben: a munkaidő kérdésére. A törvény erről némileg kötetlenül értelmezhető módon így nyilatkozik: „23. § *Köteles a gazda ügyelni arra, ...hogy a cselédnek éjjeli nyugvásra az azon vidék általános gazdálkodási szokásához képest, az évszaknak megfelelően elég ideje maradjon.*”⁴⁶ Nádújfalvy nem hagy kétséget afelől, hogy a szabad értelmezhetőség lehetősége nem maradt kihasználatlan. Nem „...*lehet helyeselni azt az állapotot, hogy a cseléd, vagy a gazdasági munkás már napkelteivel, azaz a nyári időszakban reggel 3 óra körül kezdi munkáját, és azt csak napnyugtakor hagyja abba.*”⁴⁷ Rámutat, hogy a szabályozatlan munkaidő erősen korlátozza a hatékony munkavégzést, mert a cseléd „*vagy a munkatempóját csökkenti, vagy igyekszik látszatomunkát kifejteni.*” Roppant hátrányosnak érzi azt is, hogy „*a cselédeknek alig van alkalmuk családi életet élni és a saját egyéni dolgaikkal foglalkozni.*”⁴⁸

Szintén a vidéki népesség legszegényebb rétegeihez tartoztak a summások, akik – szemben a cselédekkel, kevesebb szállal kötődtek a nagybirtokhoz, legalábbis ami a helyhez kötöttséget illeti. Ők – részben a megyéből – sok esetben azonban távolabbi területekről érkeztek, többnyire szervezett bandákban. Csúpan fekhelyet kaptak és szezonális szerződést a mezőgazdasági szempontból frekvált időszakokban. „*Szállásukat rendszerint az istállók egyik sarkában vagy egy fészerben rendezték be, amelynek „berendezése” földre hintett szalmából állt, a legalapvetőbb higiéniai követelmények nélkül.*”⁴⁹ Az évről évre ismétlődő küzdelem a szerződések megszerzéséért nyilvánvalóan erős kiszolgáltatottságot eredményezett, és nem csak a földbirtokosokkal, hanem a szerződéseket közvetítő munkásszervezőkkel szemben is.

„*Az átlagos summásbérek legfeljebb a létminimum szintjén biztosították a család egész évi megélhetését, vagyis a nyárra elszegődött férfiaknak azokban a hónapokban, amikor otthon voltak, valamint a feleségeknek (esetleg a nagyobb gyerekeknek is) egyéb munkalehetőség után kellett nézniük, ha a létminimumnál többet akartak kapni.*”⁵⁰ A napszamosok egy része, akik nem a teljesen nincstelenség, hanem a néhány holdat birtoklók közül kerültek ki, látszólag – a föld birtoklásának pusztán tényére alapozva – jobb helyzetben volt, mint a cselédek. Valójában ez a minimális földtulajdon nem sokban segítette elő a megélhetést, nem adott elegendő bázist egy még oly csekély szintű vagyoni gyarapodásra sem. A művelődés oldaláról szemlélve nem emelhetette a napszámából élőket a mezőgazdasági bémunkások más csoportjainál mérhető módon magasabb színvonalra.

Ahogy a fentiekből is kitűnik: a megye agrárnépességének túlnyomó többsége – a létminimum környéki vagy éppen az alatti jövedelmi viszonyokkal – nem rendelkezett olyan anyagi erővel, amelyek lehetővé tették volna műveltségének még oly alacsony szintű kiterjesztését. A gazdagparaszti réteg pedig, amely nyilvánvalóan mentes volt a hasonló gondoktól, inkább orientálódott egy kevésbé falusias, polgárosultabb értékrend felé, amely hosszú távon eltávolította az agrárnépesség hagyományos értékrendjétől és

életmódjától, így művelődési formáitól is. Ily módon, ahogy fentebb már említettem, a kultúrpolitikai retorika szintjén oly szépen megfogalmazott és látszólag széles tömegekre kiterjesztett célok valójában egy viszonylag szűk népességsáv számára realizálódtak valós lehetőségként. A szükséges motiváció azonban még az ő esetükben is kérdéses volt.

A summások – mint többségében vándor életmódot folytató és elsősorban megyehatáron kívülről érkező munkáscsoport – szinte teljes egészében kizárható a vizsgálatra érdemes társadalmi csoportok közül. Annál is inkább, mivel szezonális szerződéseik révén leginkább a tavasztól ősziig terjedő időszakban tartózkodtak a megyében, miközben a népművelési programok jelentős többsége, éppen az agrármunkálatok éves eloszlása kapcsán, pregnánsan a késő őszi- téli hónapokban került megszervezésre.

A helyben lakó zsellérek és törpebirtokosok, akik szintén el-elszereztek a nyári munkálatok idejére, szintúgy kevésbé feltételezhető módon vettek részt a felnőttképzési programokban, hiszen anyagi lehetőségeik szűkösségét éppen a tény mutatja, hogy kénytelenek voltak – adott esetben meglévő elenyésző mennyiségű földjük mellett – bér munkát vállalni. Az öntudatos, saját földjére támaszkodva – azon a népművelési programok által nyújtott modern mezőgazdasági ismeretek segítségével, ideális esetben, javuló életmódban megnyilvánuló előrelépést elérő – izmosodó paraszt idealizált képének ők amúgy sem feleltek meg, hiszen a rendelkezésükre álló birtoktestek nagysága még a legújabb intenzív termelési módszerek elsajátítása esetén sem feltételezhető mérhető javulást.

A cselédek művelődési viszonyai – csakúgy mint egyéb életkörülményeik -, noha mint láttuk, törvényben szabályozták, messze nem voltak rendezettek. Az 1907-es XLV. tc. rendelkezései csupán a cselédek tanköteles korú gyermekeire terjednek ki. Eszerint mind a tandíjról, mind az iskolába járás feltételeiről a földbirtokosnak volt kötelessége gondoskodni.⁵¹ Hasonlóan a törvény egyéb előírásaihoz, ez sem érvényesülhetett teljes egészében, mert az 1921. évi XXX. tc., az iskoláztatási kötelezettségek teljesítésének biztosításáról, újabb kiegészítést tartalmazott : „*Tanyákon vagy egyéb olyan helyeken, ahol az iskoláztatási kötelesség teljesítését - beleértve a kötelező vasárnapi és ünnepi templombajárást is - távolság vagy egyéb állandó jellegű természetű akadályok gátolják, a vallás- és közoktatásügyi miniszternek jogában áll az érdekeltséget, uradalmat, községet a fennforgó nehézségek elhárítására, szükség esetén külön iskola állítására, kötelezni.*”⁵² Az újabb törvényes meg támogatás sem hozta meg a kívánt eredményt: a korabeli elemző lesújtó képet festett a fennálló helyzetről: „...még mindig kétszáznál több olyan hely van, ahol uradalmi iskolákra szükség volna, de a tulajdonos most már törvényes kötelezettsége s a folytonos sürgetések dacára sem akarja felállítani; e mellett van számos uradalmi iskola, amelynek működésében nincs sok köszönet, mert az épület és felszerelés primitív, az iskolába járás rendetlen s egy tanítóra a maximális nyolcvannál is jóval több tanuló jut... az uradalmak jelentékeny része az alkalmazottaival szemben fennálló ezen fontos, előbb erkölcsi, ma már törvényes kötelezettségét sem a múltban nem teljesítette, sem a jelenben kényszerítés nélkül nem teljesíti. A még szükséges 200-220 uradalmi iskola túlnyomó része a Dunántúlra jutna...” (kiemelések: Benisch)⁵³ Ha elfogadjuk az alapszintű iskoláztatás körüli ilyen mérvű tisztázatlanságot és megoldatlanságot, akkor nincs okunk feltételezni, hogy a kötelező oktatásból már kikerült nemzedékek iskolán kívüli oktatását az átlagos uradalom támogatta volna. Márpedig a latifundiumnak kiszolgáltatót és szabadidejében erősen kötött uradalmi cseléd számára a népművelés önjeléből, de legalábbis a feljebbvaló hallgatóságos támogatása nélkül szinte elérhetetlen volt. Balogh István a paraszti művelődésről írt

könyvében példátlanul sötét képet festett a nagybirtokok népének kulturális helyzetéről: „Az uradalmi cselédek nagy tömege még a hagyományos paraszti életforma és kultúra szintjére sem tudott feljutni... nem is az emberi lét, csupán a vegetálás szintjén éltek, olyan üzemi szervezetben és személyi kötöttségben”, amelyek ...”gúzsba kötötték az életet; igényeiket a művelődésre – ha egyáltalán lettek volna ilyenek – semmi módon ki nem elégíthették.”⁵⁴ Természetesen erre a rétegre is jellemző az önálló földtulajdon hiányából fakadó motiválatlanság.

Nádújfalvy József szintén rámutat a létfenntartási nehézségekkel küzdő agrárnépesség feltűnő érdektelenségére: „a falusi ember...látókörét rendszeres szellemi munkát jelentő fáradtság árán nem szívesen hajlandó bővíteni és benne ilyen irányban a szellem a még befolyásra hajlamos fejlődési korban nincsen kellően felélesztve.” Gondolatmenetében a továbbiakban részletesebben kifejti véleményét, amely szerint a fiatalabb nemzedékben még lenne törekvés. „A fiatalok ... szívesen forgatnak szakkönyveket, amelyekből az eredményesebb gazdálkodás ismereteit megszerezhetik...haladni vágyásuk erős.” Ugyanakkor a családban domináns szerepet játszó idősebb korosztály még ezeket a kísérleteket is letöri: „Természetesen az ilyen zsenye megnyilatkozások könnyen hajtörést szenvednek, ha a szülő a gyerekembert a könyv mellől gyakran önző érdekből és csupán fillérékért munka után kergeti...” A család mind gazdasági egység nyilvánvalóan győzött az egyéni érdekek felett.⁵⁵

Balogh mélyen, a paraszti kultúráközvetítés hagyományos keretei között is találni vél egy okot, amely akadályozza a műveltség terjedését. A parasztság mindennapjainak tradicionális kereteit egy zárt rendszerbe helyezte el, amely „...rendszer tárgyi és szellemi alkotórészei öröklődésének módja adta a paraszti műveltség hagyományos jellegét; a kultúra elemeinek nemzedékről nemzedékre való átörökítését a belenevelődés, a társadalom hagyományörző, idősebb generációjától való gyakorlati elsajátítás és közvetlen szóbeli átadás biztosította. Szemben a másik kultúrával, amelynek államánál nagyrészt már írás rögzítette, és az átadás-átvétel módja is közvetett volt.”⁵⁶ Azaz, a paraszti műveltség átadásának ősi módszerei merőben különböztek a 19. században egyre nagyobb teret hódító, a haladást jelentő intézményes művelődés eszközeitől. A hagyományos életmódot élő vidéki társadalom nem volt felkészülve az új típusú műveltségelemek, és az új rendszerű kultúráközvetítés befogadására. Még hangsúlyosabbá tette ezt a problémát, hogy az agrárnépességgel szemben megfogalmazódó elvárások különböző szegmensei között alapvető ellentmondások húzódtak meg. Kevesen ismerték fel ezt az ambivalenciát a kortársak közül, Erdei Ferenc egyértelműen közéjük tartozott. Körültekintő alaposággal alátámasztott véleménye szerint a paraszti társadalom éppen sajátos kultúrája révén elkülönül a többi társadalmi osztálytól, „zártsága nemcsak a befelé való autarkiában valósul meg, hanem a kifelé való közlekedés korlátozottságában is.” Ennek a „tisztá formában” megőrződött és így a korabeli hangadó közvélemény szerint értékálló, az ősi magyar kultúráörökséget legautentikusabb formájában továbbvivő életmód a stagnáló hagyományokban gyökerezik, azokban a hagyományokban, amelyeket a 19-20. század iparosodó-polgárosodó világa leginkább veszélyeztetett. A két világháború közötti kultúrprogram, amikor a parasztság felemeléséről beszélt, egyben hangsúlyozta a paraszti életforma megőrzésének igényét is. Miközben – állítja Erdei – a parasztság „kiemelésének” eszközei nem összeegyeztethetők e hagyományokban stagnáló életmóddal. A parasztnak „...ahogy lépten-nyomon külső, nem paraszthatásokat vesz föl, úgy igénye is támad arra, hogy teljesen kilépjen a parasztságból és alárendeltségből, s egyenrangú tagjává váljék a nemzeti társadalomnak.”⁵⁷ Azaz, ha újfajta műveltségelemeket vesz fel, amely nyilvánvalóan együtt jár a társadalom hangadóinak a parasztság felemelésére irányuló

igényeivel, illetve ha ezek a modern műveltségelemek magukkal hoznak a hagyományos paraszti felfogás számára merőben idegen módszereket, akkor éppen az a szintűgy hangsúlyos elvárás sérül, amely szerint a parasztság – amelynek értékét éppen a tradicionális „értékörzése” jelenti – hagyományainak lehető legtisztább formában való megőrzése a cél. E két igény egymással nem összeegyeztethető és nem kétséges, hogy ez – ha nem is fogalmazódott meg a megcélzott rétegben tudatosan –, de értékválságot okozott. A parasztok nem szívesen engedték fiaikat az intézményes oktatás keretei közé, mert azt a jelenséget ők is felismerték, hogy a fiatalok az újdonságok megismerése után már elidegenednek saját közegüktől, új utakra lépnek és ezzel bomlasztják a vidéki társadalom ősi felépítését. Új típusú törekvéseik bűvöletében pedig éppen ők fordítanak leghangsúlyosabban hátat a „falunak”, miközben a polgárosuló társadalom valójában nem tud mit kezdeni velük. Az eredeti célt, hogy ők „húzzák” maguk után a vidéket, egyértelműen nem teljesítik be. *„Lehet, hogy a nemzeti erőknék gyarapodása származik a paraszthetőségeknek a középosztályba való emelkedéséből, azonban ezzel a parasztság egészével még semmi sem történik.”* – fogalmaz Erdei.⁵⁸

Triviálisabb, de hasonlóképp nehezen áthágható akadályt jelentett a vidéki népesség művelődésében az elzárttság, amely – anyagi helyzetéből adódóan – szintén elsősorban a szegényparasztságot, illetve a mezőgazdasági bérmunkásokat sújtotta. A cselédek és summások lakhatási viszonyaikat tekintve is az uradalmakhoz kötődtek, amelyek sok esetben elkülönültek a falvaktól, önálló majorsági településeket alkottak, amelyeket az ott dolgozóknak elhagyni már csak szabadidő hiányában is nehézkes volt. A törpebirtokos és zsellér idénymunkások a hagyományos falvakban laktak ugyan, de ott a perifériális területeken elkülönültek, messze a falu központjától, az ott fellelhető kereskedésektől, műhelyektől, vagy éppen kulturálódási lehetőségektől, anyagi bizonytalanságban.⁵⁹

Ha kilépünk a települési keretektől, amelyek jó esetben az alapfokú iskoláztatást legalább biztosították, elérkezünk tárgyalt kérdésünkhöz: a népművelés lehetőségeinek igénybevételéhez. Adódott egy akadály, amelyet még a tehetősebbek is nehezen küzdhettek le: a közlekedés nehézségei. Ha végigpillantunk a felnőttoktatás a két világháború között realizálódott programjain Somogyban, egy valami mindenképpen feltűnik. A kisebb településeken, amelyek a megye aprófalvas településszerkezetének köszönhetően az agrártársadalom többségét tömörítették, anyagi, szellemi vagy éppen az érdeklődésben jelentkező hiányosságok miatt nagy ívű, hosszabb időintervallumot átfogó, megalapozott tanfolyamokra, képzésre nemigen került sor. Adott esetben előadásokat, kisebb tanfolyamokat szerveztek ugyan, ha azok az érdeklődés hiányában el nem maradtak. Hasznosabb, hosszabb, valós tudást nyújtó oktatás inkább a nagyobb lélekszámú falvakban, de még inkább a megyeszékhelyen, az egyetlen városban, Kaposváron valósulhattak meg, így a megyei népművelési vezetők statisztikailag kimutathatták a sikeres munkát, miközben erősen kérdéses, hogy kik tudtak ezeken a programokon részt venni. A megye útjai ugyanis siralmas állapotban voltak, olyannyira, hogy a tömegközlekedés megindulása – noha igény éppen lett volna rá – már csak emiatt is rendkívül nehézkesen ment végbe. Márpedig a parasztság jelentős részének – különösképpen a szegényebb rétegeknek – más közlekedési eszköz, a gyalogszeren kívül, nem adódhatott. Végképp nem oly módon, hogy rendszeres képzési alkalmakon részt tudjanak venni lakóhelyüktől távol.

*„Az autóbuszközlekedés megindulásának feltételei ekkor még hiányoztak, hiszen ez drágább volt mint a vasút, ezért azután a munkahelyre való bejárásra, általában közlekedésre ritkán és csak a gazdagabbak vették igénybe. A megye területén buszokat közlekedtető magánvállalkozók első adatai az 1934-es évekből származnak.”*⁶⁰ Egyéb

adatok szerint a posta már üzemeltetett vidéki autóbuszjáratokat az 1920-as években⁶¹, de nyilvánvalóan csak kevés helyen.

A vasút jobb helyzetben volt, de a fejlesztésnek nem kedvezett az időpont.: „...az ország akkori anyagi helyzete miatt szó sem lehetett újabb építésről, avagy a vonalak megváltoztatásáról.”⁶²

Nádújfalvy, aki 1939-ben elemezte a fennálló helyzetet mindazonáltal a közlekedési viszonyoknak a '30-as években beálló javulásáról számolt be, és jelzi, hogy a korabeli megfigyelők és döntéshozók már a korszakban felfigyeltek a problémára. Nádújfalvy a maga részéről támogatta a szociális szempontok preferálását: „... kívánatos a technikai szempontokon kívül a községek szociális helyzetét is figyelembe venni, vagyis a lehetőségekhez képest az építési sorrend elejére vinni azokat a községeket, amelyekben a megélhetési viszonyok különösen nehezek”⁶³, s noha elsősorban az anyagi előnyöket emelte ki, nem szabad megfeledkezni a községek lakóinak egyéb lehetőségeiről sem, amelyet egy jól átgondolt közlekedés fejlesztési politika megsokszorozhatott volna. S bár az utak szaporodtak, a mezőgazdasági népesség számára meghatározó jelentőségű közlekedési lehetőségek nem fejlődtek a korszakban olyan mértékben, hogy akár vagyoni, akár szellemi-műveltségi határait jelentősen kitágíthatta volna.

Némileg ellentmondóan a két világháború között Somogyban született népművelési beszámolók törhetetlen optimizmusának, a megye agrárnépességének túlnyomó többsége sem anyagilag, sem pedig szabad mozgásában nem volt abban a helyzetben, hogy döntően ki tudja használni a politikai akaratnak megfelelően számára megnyitott művelődési lehetőségeket, de a legnagyobb problémát mégis az jelentette, hogy a szellemiséget nem állt módjában olyan szinten magáévá tenni, hogy az perdöntő fordulatot hozhatott volna a motivációját tekintve. Márpedig nehéz egy ilyen létszámú célcsoportot adott esetben saját óhaja ellenére „boldoggá tenni”, meggyőzni a haladás útjáról, különösképpen, ha az az út még propagálói számára sem teljesen világos, következményei nem beláthatóak.

Jegyzetek

1. Fekete József: A falu s a magyar nemzeti élet. *Néptanítók Lapja* 1919. 31-32. sz. 4-6. o.
2. Vörösváry Ferenc (szerk.): *Az 1907. évi Szabadtanítási Kongresszus Naplója*. Budapest–Pécs, 1997, 7. o.
3. Fekete József: A falu s a magyar nemzeti élet. *Néptanítók Lapja* 1919. 31-32. sz. 4. o.
4. Uo.
5. I. m. 5. o.
6. Uo.
7. I. m. 5-6. o.
8. I. m. 5. o.
9. I. m. 6. o.
10. Uo.
11. Iskolánkívüli népművelési anket – Gróf Klebelsberg Kunó dr. vallás- és közoktatásügyi m. kir. Miniszter megnyitója az iskolánkívüli népművelési szakértekezleten. *Néptanítók Lapja* 1923. 56. évf. 25–26. sz. 1–4. o. Közli: Tar Károly (szerk.): *A magyar népművelés története. Szöveggyűjtemény II/1*. Budapest, 1980, 35. o.

12. Balogh István: *A parasztság művelődése a két világháború között*. Budapest, 1973, Akadémiai Kiadó, 17. o.
13. I. m. 18. o.
14. Árokháty Béla: A falusi nép olvasmányai. *Néptanítók Lapja*, 1919. 45–52. sz. 9. o.
15. Korniss Gyula: Kultúrpolitikánk irányelvei (1921). In.: Agárdi Péter (szerk.): *Szöveggyűjtemény a magyar művelődéstörténet tanulmányozásához*. Pécs, 1995, JPTE, 321. o.
16. Klebelsberg Kuno: A magyar kultúra jövője (1926) In: Agárdi 1995, 351. o.
17. Szabó Dezső: Kultúrfőlény és kultúrkritika (1927). In: Agárdi 1995, 353–363. o.
18. Erdei Ferenc: A magyar paraszttársadalom. In: Erdei Ferenc: *A falukutatástól a népi kollégiumokig*. Budapest, 1985, Múzsák Közművelődési Kiadó, 113. o.
19. I. m. 115. o.
20. Az ipari nagyvállalatok (az iparágak elhelyezkedése és a munkások száma) Dél-Dunántúlon 1930-ban. In: T. Mérey Klára: *Dél-Dunántúl iparának története a kapitalizmus idején*. Budapest, 1985, Akadémiai Kiadó, 285. o.
21. Uo. A népesség foglalkozás szerinti megoszlásának alakulása 1910 és 1941 között, 244. o.
22. Kovács Teréz: *A paraszti gazdálkodás és a társadalom átalakulása*. Budapest, 2010, L'Harmattan, 60-61. o.
23. I. m. 59. o.
24. I. m. 89. o.
25. Paál László: Demográfiai változások és a szociális struktúra változása. In: Suri Károly (szerk.): *Fejezetek Somogy megye történetéből*. Kiadta: Az MSZMP Somogy megyei bizottságának oktatási igazgatósága. H.n. [Kaposvár], é.n. [1987], 163. o.
26. Kanyar József: Adatok Somogy megye agrárgazdaságának és agrártársadalmának történetéhez a két világháború között. In: Suri Károly (szerk.): *Fejezetek Somogy megye történetéből*. Kiadta: Az MSZMP Somogy megyei bizottságának oktatási igazgatósága. H.n. [Kaposvár], é.n. [1987]. 58. o.
27. Uo.
28. Kovács 2010, 79. o.
29. Paál 1987, 178. o.
30. Kovács 2010, 75-76. o.
31. Megjegyzendő, hogy e csoport felső rétege több szempontból is inkább közelített a közép- és nagybirtokosi életformához, többek között sok esetben éppen a művelődésre való lehetőségek tekintetében, ezért – noha megfeleltek a regnáló kultúrpolitika célkitűzéseknek, az iskolán kívüli népművelés – főképpen a megvalósult formákban – őket kevésbé érintette.
32. Paál 1987, 179. o.
33. I. m. 181. o.
34. Kovács 2010, 76. o.
35. I. m. 71. o.
36. 1907. évi XLV. törvény <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6984>. [2010. július 27.]
37. Paál 1987; Kovács 2010; Nádujfalvy József: Somogy megye szociális és gazdasági helyzetképe (A népesség, terület és életviszonyok módszeres vizsgálata) Kaposvár, 1939, szerzői kiadás, 123-124. o.
38. Nádujfalvy i. m.
39. I. m. 123. o.
40. Kovács 2010, 77–78. o.

41. Három kívánság. In: Magyar mese és mondavilág II. A fekete kisasszony. Mesélte: Benedek Elek. <http://mek.oszk.hu/04800/04865/04865.htm#110> [2010-07-27]. A folklórgyűjtésre alapozott és Benedek által átköltött mesék időszakunkhoz képest pár évtizeddel korábban, 1894–96-ban jelentek meg, de a paraszti életviszonyokban nem következett be akkora változás a két időszak között, hogy feltételezhetnénk a mentalitás gyökeres átalakulását.
42. Nádujfalvy 1939, 129. o.
43. I. m. 130. o.
44. Paál 1987, 183–184. o.
45. Lencsés Ferenc: Az agrárproletariátus települési elhelyezkedése Dunántúlon a két világháború között. In: *A Dunántúl településtörténete V.* Veszprém, 1982, MTA PAB-VEAB, 70. o.
46. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6984> [2010-07-27]
47. Nádujfalvy 1939, 130. o.
48. I. m. 132. o.
49. Paál 1987, 184. o.
50. Kovács 2010, 85. o.
51. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6984> [2010. augusztus 10.]
52. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7486> [2010. augusztus 10.]
53. Dr. Benisch Arthur: Elemi népoktatásunk kultúrpolitikai problémái. *Néptanítók Lapja*, 1924. 43-44. sz. 9. o.
54. Balogh István: *A parasztság művelődése a két világháború között*. Budapest, 1973, Akadémiai Kiadó, 25. o.
55. Nádujfalvy 1939, 32–33. o.
56. Balogh 1973, 17. o.
57. Erdei [1985], 115. o.
58. I. m. 117. o.
59. Lencsés 1982, 71. o.
60. T. Mérey Klára: Somogy megye ipara, kereskedelme és közlekedése 1920-1944. In: Suri Károly (szerk.): *Fejezetek Somogy megye történetéből 1919. augusztus 1. – 1944. december 1.* Kiadta: Az MSZMP Somogy megyei Bizottságának Oktatási Igazgatósága. H.n. [Kaposvár], é.n. [1987], 116. o.
61. Uo.
62. I. m. 118. o.
63. Nádujfalvy 1939, 145. o.